

Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Видавництво “Червона Калина”. – 2002.

Розділ 2. СУТНІСТЬ І РІЗНОВИДИ ГРОМАДЯНСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

Громадянське суспільство потрібно розуміти

як аналітичну, а не конкретну категорію.

Воно не є сферою, до якої можна доторкнутися

або яку можна побачити....

Джеффри Александер

Сучасні дискусії довкола суті поняття *громадянське суспільство* та його місця в суспільній науці, аж до заперечення його евристичної цінності¹⁶³ пов'язані найперше з тим, що за кілька сот років своєї історії термін став полісемантичним (словам, що його утворюють, було надано різних значень). Інша причина полягає в користуванні різною методологією дослідження і акцентуванні, в залежності від неї, різних сторін цього складного, багатоаспектного явища. Ще одна проблема, що може викликати непорозуміння, — це поки що недостатня відмежованість теоретичної абстракції *громадянське суспільство*, що використовується науковцями як *ідеальний тип*, від описових (емпіричних) характеристик реально існуючих різновидів громадянських суспільств, що в певний спосіб та до певної міри наближаються до цієї абстракції.

На жаль, чимало авторів в Україні, не заглиблюючись у теоретичні хащі концепції громадянського суспільства, не звертають уваги на те, що своє аналітичне навантаження це поняття набуває лише у випадку розгляду його як *певної* протиположності (не обов'язково у конфронтаційному сенсі) або принаймні нетотожності поняттю держави та політичної системи суспільства — усіх тих структур, які володіють політичною владою й застосовують її в регулятивних цілях. Тому не слід змішувати «суспільство» як людську спільність взагалі з категорією «громадянське суспільство», яке виникло на певному етапі розвитку західної цивілізації¹⁶⁴, зазнало певних змін у процесі своєї еволюції і має історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди, поширюючись у наш час на різні регіони і континенти. Воно займає певне місце в суспільній системі, має свою структуру й культурні особливості.

Непридатним для наукових цілей є й інше — розширене і водночас поверхневе — трактування громадянського суспільства як просто «суспільства добрих громадян». У нашій країні його дотримується частина юристів, публіцистів і просто людей, не обізнаних із теорією громадянського суспільства. Вони намагаються визначити зміст поняття, йдучи від слова до того об'єкта, який воно позначає, зміщуючи центр уваги з соціальних взаємодій, здатності людей творити міцні солідарні зв'язки на суто політичні питання, які описуються різноманітними концепціями демократії та правової держави. Тим самим, поняття громадянського суспільства позбавляється власного кута зору, а отже й евристичної цінності в пізнанні суспільної реальності.

Хоч громадянське суспільство справді формує добрих громадян, політично-правовий ухил не допомагає, а заважає з'ясуванню того, як саме це відбувається. Він маскує специфіку непростої концепції громадянського сус-

пільства, довкола якої точиться так багато суперечок. Тому, відмежовуючись від такого, так би мовити, семантичного підходу, зазначимо, що в цій праці мона йтиме про *civil society* (цивільне, можна було б сказати — цивілізоване суспільство), а не про *citizens'society* — суспільство громадян.

2. 1. СИСТЕМНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1.1 Громадянське суспільство як один із вимірів соціальної сфери

У пошуках загально прийнятного визначення громадянського суспільства, яке задовольняло б потреби дослідників як західних, так і посткомуністичних країн (де масові рухи кінця 80-х-початку 90 р.р. уже позаду і стало очевидним, що не вони складають основну форму інститутів громадянського суспільства), доцільно звернутися до структурно-функціонального підходу. Саме спеціалісту в цій галузі, соціологу-парсоністу із Каліфорнійського університету Джеффри Александеру належить найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за значенням визначення даного феномена: «Громадянське суспільство — це сфера людської солідарності». Близьким є погляд іншого американця — Майкла Уольцера, котрий описує громадянське суспільство як «простір непримусової людської асоціації», а також німецького соціального філософа Юргена Габермаса, який розглядає громадянське суспільство як *публічну сферу суспільної взаємодії та як життєвий світ людини*. Усі ці визначення достатньо абстрактні, як абстрактними є уявлення про структуру суспільної системи, її полії на самостійні сфери суспільного життя, які відрізняються між собою передовсім тим, у яких ролях виступають у них суб'єкти суспільної діяльності, які зобов'язання вони беруть на себе та які цінності сповідують. Отож, спочатку спробуємо з'ясувати найзагальніше — місце, що його займає громадянське суспільство у суспільній системі в цілому. До якої сфери суспільного життя його слід відносити? Саме це нам потрібно знати, перш ніж будемо говорити про особливості різних теоретичних та емпіричних моделей громадянського суспільства та з'ясовувати його особливості порівняно з іншими формами соціальної взаємодії.

Як складна соціальна система, суспільство взагалі складається з підсистем різних рівнів. Підсистемами першого рівня можна вважати сфери (царини) суспільного життя: *політичну, економічну, соціальну, духовну, сімейну*. Вони різняться змістом людської діяльності; особливостями міжособових та міжгрупових стосунків, що складаються в процесі діяльності; інститутами, що регулюють та закріплюють ці стосунки, створюючи підстави для стабільності в сфері даного виду діяльності; цінностями, які орієнтують людей щодо вибору вектора індивідуальної і групової поведінки в тій чи іншій сфері діяльності. Тобто, в кожній суспільній сфері виділяємо підсистеми: *діяльність; стосунки (способи і характер взаємодії); інститути; культуру і цінності*. Інколи, але не завжди, можна говорити і про специфічних суб'єктів діяльності у кожній із сфер (особливо групових; хоча є специфічні особливості й у декотрих індивідуальних суб'єкті), наприклад: політичний лідер, партійний функціонер чи менеджер на підприємстві).

Усі види стосунків тією чи іншою мірою інтегровані в життєдіяльності окремого індивіда, поведінка котрого в одній сфері тісно пов'язана з рівнем і характером його участі в усіх інших сферах, з набутими там культурно-ціннісними орієнтирами. Тому матеріалістичні уявлення про пріоритетність економіки та про вертикальне розташування сфер у послідовності: *економіка*

(виробництво матеріальних благ і послуг) - *соціальна сфера* (розподіл благ і задоволення потреб) - *політична сфера* (регулювання того й іншого) - *духовна сфера* (ідеологічний вираз діяльності в попередньо названих сферах і творення духовних цінностей) можна визнати чинним хіба що стосовно примітивного суспільства. В цивілізованому соціумі людина народжується у певному культурному середовищі і від перших років свого життя починає засвоювати норми і цінності свого середовища та формувати уявлення про життєві пріоритети. Тому більш адекватним виглядає уявлення про рівноправність та багатоканальний взаємозв'язок сфер людської життєдіяльності. Соціальна сфера, притому, не зводиться до розподілу благ та формування життєвих можливостей. Вона насамперед є сферою *інституціолізованого спілкування*, створення стійких і тимчасових об'єднань на засадах солідарності та їх використання для індивідуального й колективного самовиразу й розвитку. Отже, *соціальна сфера у вимірі різних форм солідарної взаємодії і є, по суті, тим структурним підрозділом суспільної системи, який, зазвичай, називають громадянським суспільством.*

2.1.2. Структура та функції громадянського суспільства

Сама по собі соціальна (соціетальна, громадська) сфера як структурний елемент суспільної системи існує з часів античності. Проте, лише в нові часи і лише в деяких країнах вона повністю відокремлюється від політики, з одного боку, та від приватного життя, з іншого, і стає сферою неполітичного публічного життя, набувши якостей громадянського суспільства. Там, де її становлення і розгортання відбувається успішно, вона створює фундамент для стабільного функціонування демократичних режимів. Отже, громадянське суспільство — це не лише сфера, але й історично сформований *тип взаємодії*, певна *модель соціальної організації*, про наявність яких можна говорити лише тоді, коли означена сфера суспільного життя набуває певних інституційних та культурно-психологічних характеристик¹⁶⁵.

До інститутів, що творять внутрішню структуру громадянського суспільства, належать:

- добровільні громадські об'єднання: економічні, культурно-мистецькі, освітні, наукові, захисту прав громадян, благодійні та інші (їх докладну класифікацію подано в другому розділі книги);
- громадські рухи й політичні партії (останні — на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади)¹⁶⁶;
- незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку;
- громадська думка як соціальний інститут;
- вибори та референдуми як засіб громадського волевиявлення й захисту інтересів;
- залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної системи (як-то суди присяжних, народні міліцейські загони тощо);
- на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту.

Інституціолізоване *громадянське суспільство* — це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й авто-

номних стосовно держави. Інститути громадянського суспільства виконують наступні групи функцій:

- По-перше, вони є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільне важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують тягар проблем, які їй доводиться розв'язувати.

- По-друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою.

- По-третє, інститути громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна отримує шанс бути почутою на горі владної піраміди.

- По-четверте, ці інститути створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади, бо (а) формують і роблять відомою позицію громадян з різних проблем суспільного життя та публічної політики; (б) систематизують, впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, пом'якшуючи, в той спосіб, конфлікти, допомагаючи знайти основу для взаємних поступок і компромісів; (в) у разі потреби допомагають людям організовано протистояти неконституційним діям осіб при владі чи спробам узурпації влади.

В аспекті культури, охарактеризована вище підсистема суспільства може називатися громадянським суспільством лише за умови, якщо результатом функціонування її інститутів є те, що соціологи називають соціальним капіталом (про його зміст буде сказано нижче), і якщо домінуючими стають цінності громадянської культури. Суб'єктами взаємодії в громадянському суспільстві є вільні й рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі і великі справи в суспільстві; добровільно входять і виходять з асоціацій, належачи, зазвичай, до декількох груп одночасно; з довірою ставляться до своїх колег по діяльності та до суспільних інститутів, визнають право інших громадян на власну думку, її висловлення та захист.

Окремий індивід, що є членом декількох асоціацій, є тим містком, який забезпечує перехресне спілкування в цілій мережі громадянського суспільства, що запобігає партикуляризму окремих об'єднань. Незважаючи на те, що кожна група має специфічні цілі та інтереси, суб'єктам громадянського суспільства (індивідуальним і груповим) не чужі суспільні проблеми загалом; вони зорієнтовані на громадські справи і формують громадську думку та громадянську позицію. Індивідуалізм та конкурентність у діяльності суб'єктів громадянського суспільства поєднуються з відносинами взаємної довіри й готовності до співпраці, здатністю йти на компроміси, поміркованістю і толерантністю.

2.1.3. Визначення сутності громадянського суспільства

Підводячи підсумок, можемо визначити *громадянське (цивільне) суспільство як сферу спілкування, взаємодії, самоорганізації й самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави й у якій переважають громадянські цінності*¹⁶¹. Держава окреслює простір громадянсь-

кого суспільства, але не втручається в нього. Громадяни дбають про свої права та інтереси, але мають на увазі й загальносуспільні проблеми.

Чарльз Тейлор зазначає, що поняття громадянського суспільства вживається у наш час щонайменше у трьох значеннях¹⁶⁸.

1. Мінімальний його обсяг дорівнює існуванню незалежних від держави громадських організацій, або як тепер прийнято говорити — «третього сектора».

2. Друге значення, більш точне в науковому відношенні, охоплює усю соціальну структуру, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій (про це, власне, і йшлося вище).

3. Воно також розглядається як фактор впливу на державну політику, тобто як сукупність груп тиску та інших суб'єктів впливу на політичний процес у суспільстві (про це йтиметься далі).

До цих розумінь терміну можна додати ще два.

4. Четверте розуміння терміну виходить з того, що *суспільство в цілому стає громадянським, якщо у ньому розвинена названа вище система інститутів і взаємодій*. Цей підхід найбільш розповсюджений у публіцистиці, але його вживають і науковці, маючи на це вагомі підстави: адже у

суспільстві з розвиненою мережею громадських організацій, громадським спілкуванням тощо міняється тип політичної культури. Вона теж стає цивільною, громадянською і своєю чергою міняє спосіб функціонування усіх інших суспільних інститутів, у тому числі й державних. 5. І, нарешті, п'яте розуміння полягає в ототожненні громадянського суспільства з усією нерозчленованою позаполітичною чи позадержавною сферою суспільного життя.

Кожне з цих тлумачень має свої підстави. Заперечити як некоректний можна хіба що перший підхід, як занадто вузький (можна б сказати, механістичний), та п'ятий, як занадто формальний, такий, що не вказує на якісну специфіку феномена громадянського суспільства, а обмежується фіксацією його місця в структурі суспільної системи. Інші ж тлумачення мають право на існування як відображення певних сторін, аспектів громадянського суспільства, пов'язаних з виконанням ним тих чи інших функцій.

Отже, згідно сучасних підходів, термін громадянське суспільство позначає структурно визначену, інституціалізовану підсистему суспільства зі специфічними, тільки їй притаманними, незалежними від держави, добровільними формами громадської активності й солідарності, з особливими культурними і, навіть, соціально-психологічними ознаками. У ньому *не тільки існує значна кількість добровільних асоціацій, забезпечених та поєднаних відповідною мережею засобів комунікації, але й домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри й толерантності*. Громадянське суспільство виникає там, де панує індивідуалізм, але його поява якраз свідчить про соціальність людини, яка прокладає собі шлях навіть в умовах засадничо індивідуалістичного суспільства і — пом'якшує цей індивідуалізм.

Основні риси, що визначають сутність громадянських стосунків між групами, індивідами й державою, мають неоднакову пріоритетність і співвідношення в різних країнах. І цим визначаються певні історичні типи, різновиди, моделі конкретних громадянських суспільств. Якщо на нормативному рівні ми визначаємо їх сутнісні характеристики, то на рівні вивчення конкретних

суспільств нас цікавлять сфери пріоритетного самовияву вільних індивідів та форми участі у вирішенні суспільних справ.

2.2. ЧАСОВІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ МОДИФІКАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

2.2.1. Історичні моделі громадянських суспільств

Тільки сукупність історичних, структурних і культурних рис громадянського суспільства дає нам його *нормативний образ*, розкриває сутність цього поняття як *ідеального типу*. З переходом на описовий рівень ми можемо встановити міру наближеності конкретних суспільств до визначеного в такий спосіб ідеалу, сказати, наскільки в ньому розвинені структури і культура, притаманні саме, громадянському суспільству.

Перед тим, як говорити про історичні (часові) та географічні (національні) моделі громадянських суспільств, нагадаю, що *громадянське суспільство* — це, з одного боку, об'єктивно існуюча суспільна реальність, підсистема суспільства як цілого, яка розвивається в політичному просторі й часі, має свої стадії та географічно-територіальні різновиди. А з іншого боку, це — теоретична абстракція, за допомогою якої намагаються розпізнати цю реальність і глибше осмислити суспільну систему під певним, специфічним для теорії громадянського суспільства кутом зору. Така теоретична абстракція є *ідеальний тип* громадянського суспільства, який також не є сталим. Як показав Джеффри Александер, ідеальний образ громадянського суспільства зазнав істотних трансформацій під впливом змін тієї реальності, яку відображав, пройшовши три історичні стадії, умовно названі ним «громадянським суспільством I, II та III». Це *часові (історичні) моделі* громадянського суспільства, які відповідають основним етапам його еволюції як суспільної практики і як теоретичної концепції.

Громадянське суспільство, що формувалося від XVII і аж до першої половини XIX століть, на практиці було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи і підкорялося закону. Ринок надавав йому механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. А спільні інтереси були тим цементам, що з'єднував людей поза впливом політиків і уряду. Навіть тоді, коли ці інтереси були різні або й протилежні, вони неминуче перехресчувались, навчаючи людей взаємної поступливості і співпраці. Дещо ідеалізуючи, в дусі свого часу, гармонійність спонтанного узгодження інтересів у цивільному/ громадянському суспільстві, Томас Пейн писав: «Формальний уряд створює тільки невеличку частину цивілізованого життя... Навіть найкраще встановлений уряд далеко не може гарантувати ту безпеку та добробут кожному індивідові та суспільству в цілому, яку йому гарантують величні та засадничі принципи суспільства й цивілізації — загальнопогоджувані та обопільно обстоювані — безупинна циркуляція інтересів, які, проходячи через мільйони каналів, зміцнюють усю масу цивілізованого людства»¹⁷⁰.

Разом з том, ринок ніс і деякі антигромадянські тенденції — надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування і пауперизацію працюючих, втрату почуття колективності. Те, що відбувалося в цей час з громадянським суспільством, як суспільною реальністю, доречно назвати висловом Джона Кіна — «здичавіння». Спочатку (у XIX ст.) громадянське суспільство «дичавіло» через розповсюдження бідності та «нецивільного» поведіння тих, кого нині ми

б назвали олігархами, а у ХХ ст. — внаслідок гіпертрофії державних функцій «легітимного насильства», що вилилося в утвердження тоталітарних режимів (фашизм і сталінізм). У міру цього здичавіння, теорія, що акцентувала увагу на його позитивних, солідаристських аспектах, відходила в минуле. Настав період *«громадянського суспільства»*, що тривав з середини ХІХ і аж до ІІ половини ХХ ст. йому відповідало переконання, що термін «громадянське суспільство» відображає романтизований образ раннього буржуазного суспільства і що він належить минулому. В суспільній теорії та політичній публіцистиці запанував дискурс соціалізму, що заволодів умами більш як на ціле століття.

У суспільному житті цього періоду домінували нецивільні форми розв'язання конфліктів (класові зіткнення в Європі, апофеозом яких була Паризька комуна 1871-го, Громадянська війна у США), монополізувалась економіка, зростав вплив грошових мішків на державну політику, олігархізувалися політичні партії. Відповідно і в теорії громадянське суспільство було оголошене ареною зіткнення інтересів, *непримиренної* боротьби класів, яка неминуче його зруйнує. К. Маркс і Ф. Енгельс охарактеризували громадянські зв'язки і громадянське суспільство як феномен, що був породжений капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним¹⁷². Навіть італійський марксист А.Грамші, який, як уже говорилося, був одним з небагатьох дослідників, що не втратили інтересу до концепції громадянського суспільства в 30-ті роки ХХ ст., опрацював дану концепцію (в тюремній камері, куди він був запроторений фашистами) з політичною метою: позбутися поділу на громадянське суспільство та державу й побудувати так зване «регульоване суспільство», що складає невід'ємну частину марксистської думки¹⁷³. Оскільки вибір цілей, зроблений у межах марксистської теорії, виявився помилковим, значення праць Грамші полягало насамперед у тому, що вони стали містком, який з'єднав концепції ХІХ ст. та їх осучаснені варіанти в останній третині ХХ ст. А сам Антоніо Грамші виявився провісником наступного етапу у розвитку теорії і практики громадянського суспільства — *«громадянського суспільства-ІІІ»*.

Усе сучасне розмаїття суспільних практик різних країн і континентів та мозаїка їх інтерпретацій, про які йшлося в попередньому розділі, є відображенням особливостей третього етапу. Основними теоретичними завданнями тепер стали операціоналізація поняття задля глибшого соціологічного вивчення реальних громадянських суспільств, виокремлення та описання їх різноманітних моделей, дослідження цього явища на рівні інститутів, культури і практичної взаємодії. На практиці ж цінності громадянського суспільства поширюються на регіони з іншими, ніж у країнах Заходу, культурами, урізноманітнюючи його форми і зменшуючи однозначність змісту. Більш того, мова йде про утвердження певних інститутів регіонального (наприклад у межах Європейського Союзу) чи навіть глобального громадянських суспільств

2.2.2. Аналітичні й національні моделі громадянських суспільств

Іншу класифікацію громадянських суспільств та їх теоретичних моделей пропонує Ненсі Розенблум. Її моделювання ґрунтується на акцентуванні певних функцій, які виконує громадянське суспільство, та на оцінці його моральних впливів¹⁷⁵. Розенблум виділяє такі його аналітичні моделі:

- **«Демократичне громадянське суспільство»:** наголос робиться на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних

структур (функція противаги). У демократичному громадянському суспільстві головною справою громадянських об'єднань є «прищеплення громадянам почуття політичної дієспроможності, здатності до розгляду політичних питань, а також схильності розглядати їх в ім'я загального добра. Для цієї цілі вони повинні внутрішньо бути ліберально-демократичними «міні-республіками», орієнтованими на публічні арени обговорення і здійснення політики»¹⁷⁶.

- **«Посередницьке громадянське суспільство»:** розглядається як агент формування таких чеснот як вихованість, «соціабельність», здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості, відкритості, товариськості та відповідальності — якості, що тримають плюралістичну ліберальну демократію разом (як це описано у Токвіля). У посередницькому громадянському суспільстві «від вторинних асоціацій не очікують формування політичних достоїнств, і соціальне співробітництво зовсім не обов'язково має трансформуватись у політичне представництво»¹⁷⁷.

- **«Виборче громадянське суспільство»**, його прихильники підкреслюють роль громадянського суспільства у підвищенні економічної ефективності і загального добробуту. Це нова тенденція в його трактуванні, але саме вона, на думку автора, найбільше відповідає умовам сучасного суспільства загального добробуту¹⁷⁸. Мова, очевидно, йде про спробу поєднання кращих рис обох попередніх моделей та врахування зауваження Гегеля щодо суперечливості та обмеженості морального впливу громадянського суспільства. Адже йому бувають притаманні такі риси як егоїстичність інтересів, вузько групова прив'язаність, нарешті, бідність — риси, що й сьогодні загрожують єдності громадянського суспільства і вимагають «різноманітних виправлень».

Охарактеризовані тут моделі є домінуючими на певних етапах розвитку одних тих самих суспільств (наприклад, США пройшли шлях від посередницького громадянського суспільства Токвілівського періоду через політизований період «демократичного громадянського суспільства» у першій чверті та в 60-70-х роках XX ст. і, очевидно, тепер опинилися на порозі «виборчого» суспільства). Однак ці моделі можна застосувати (певним чином розвинувши та конкретизувавши) і до національних відмінностей у функціонуванні громадянського суспільства, які, на жаль, ще недостатньо опрацьовані спеціалістами з даної проблеми.

Зрозуміло, що уже у часи становлення громадянського суспільства на Заході його найтипівіші риси та вплив на політику були різними навіть у межах цього регіону. Однак демократія там перемогла попри наявні відмінності, а може й завдяки їм. Згадаймо, що французький граф Алексіє де Токвіль був приємно вражений, побачивши, як охоче вступають пересічні американці в асоціації заради вирішення своїх спільних проблем¹⁷⁹. Культура політичного узгодження і компромісу, розділена усіма, була наслідком американського способу життя і на той час не була властива Європі, зокрема, завжди готовому до революційних вибухів французькому суспільству.

Хоча соціальні та політичні інститути Французької республіки формувалися у той самий час, що і США, хоча вони ґрунтувалися фактично на тих самих ідеологічних засадах (визнання природних прав, ідей народного суверенітету та суспільного договору), форми суспільної взаємодії, солідарності й політичної активності були тут зовсім інакшими — більш політизованими, радикальними,

організованими навколо ліній класового поділу тощо. Вже тоді люди тут більшою мірою залежали від держави та державної політики. У деяких аспектах французькі соціальні інститути могли бути більш демократичними, у деяких — більш аристократичними, але завжди, на мою думку, вони були менш ліберальними.

Сказане не означає, що в країнах, де форми громадянської взаємодії відрізнялися від англосаксонських, громадянське суспільство було нерозвиненим. Воно було просто інакшим: мало більшу частку комунітаризму чи революційності, було більш переплетеним з політикою, більш ідеологізованим тощо. І концепції, що формулювалися в таких суспільствах, також неминуче відрізнялися від тих, що формулювалися на англосаксонському досвіді. Можна сказати, що за класифікацією Н. Розенблум у Західній Європі більш розповсюдженою завжди була модель демократичного громадянського суспільства (яке, передовсім, є засобом політичної соціалізації), у той час, як у США домінували описані Токвілем інститути позаполітичного посередницького громадянського суспільства.

Щоправда, рухаючись далі на Схід, побачимо, що в Німеччині, де держава розглядалась як «попередник бюргерського суспільства, його опікун, вихователь і каратель», громадянське суспільство не було таким незалежним, як у вище означених країнах. Це так званий напівзахідний варіант розвитку стосунків держави і громадянського суспільства. Нарешті, у країнах Східної Європи (за винятком Росії) виникає *«освічене громадянське суспільство»*, *«суспільство-культура»*, що згодом розвивається у повноцінну націю. Так само, як і на Заході, громадянське суспільство тут зароджується незалежно від держави, однак на відміну від Заходу воно спочатку розповсюджується тільки на сферу освіти і культури (Р. Шпорлюк).

Отже, переходячи від країни до країни ми можемо зустрітися з різними по формі виявами тієї самої сутності, визначеної в її загальних, спільних рисах. І на рівні емпіричних моделей громадянського суспільства ми бачимо істотні відмінності навіть у межах того громадянського суспільства, яке на перший погляд видається просто західним і ліберальним.

2.2.3. Особливості виникнення громадянських суспільств у країнах' з «навздогінним» розвитком

Оскільки у перехідних до демократії суспільствах 80-х—початку 90-х років XX ст. існувала передреволюційна або революційна соціальна реальність, а не така, яку описав Токвіль у своїй *«Демократії в Америці»*, то не дивно, що перевагу тут також отримало *«демократичне громадянське суспільство»*. Як каже директор Фонду інновацій і розвитку Олександр Сидоренко, українська *«оксамитова революція»* 1889-91 рр., завдяки якій Україна здобула незалежність, розпочалася і фактично була здійснена не політичними партіями (в той час існувала лише одна парія — комуністична), а громадськими організаціями політичної орієнтації. На хвилі громадської діяльності з'явилась і більшість українських політиків. Не дивно, що пізніше саме таке — політизоване — уявлення про громадянське суспільство та його функції стало домінуючим в українському суспільствознавстві. Найбільшого значення стали надавати проблемам опору громадянського суспільства державі — на шкоду підкресленню його соціалізуючих функцій.

Зосередження уваги на наслідках протистояння груп та об'єднань, що належать до громадянського суспільства, репресивній державі було закономірним явищем для періоду, коли сила тоталітаризму була підірвана саме завдяки масовим акціям громадянського суспільства. Однак у теоретичному плані такий підхід веде до того, що до уваги береться лише одна, причому не найрозвиненіша його модель. У деяких випадках політизація доходить до ототожнення громадянського суспільства із свідомо створеною опозицією до владних структур. І тоді *громадянське суспільство* фактично не відокремлюється від *політичного суспільства*, на що справедливо звернув увагу Е. Арато¹⁸⁰.

Політизованість громадського життя і політизованість концепції громадянського суспільства — це лише одна з найбільш істотних особливостей моделі громадянського суспільства, що може скластися в молодих демократичних державах. Інша пов'язана з тим, що можна назвати навздогінною моделлю розвитку цих країн, за якої визначальну роль в усіх сферах суспільного прогресу відіграє духовно-інтелектуальна еліта — інтелігенція, яка прагне «підтягнути» свій народ до здобутків світової цивілізації і заради цього звертається до національної традиції, відродження народної мови і культури, але спирається й на надбання інших народів, враховує тенденції та вимоги своєї епохи. Ця риса змінює, принаймні на початкових стадіях становлення, модель громадянського суспільства, яке спочатку може виникати як «інтелігентське», або як зазначає Р. Шпорлюк, «освічене», тобто таке, що твориться людьми, які розуміють суть і цінність вибору, зробленого нацією на доволі пізньому етапі її розвитку, необхідність інституціалізації громадянського суспільства як «трансцендентно-логічної передумови демократії» (Дж. Кін). З цієї причини в усіх країнах навздогінного розвитку, у тому числі й в Україні, саме інтелектуали перебувають в опозиції до влади, є тим «ферментом», без якого не може розвинутися громадянське суспільство.

Тому при всій важливості масового, закоріненого в народі (*grass-roots*) громадянського суспільства, у період його *становлення* в Україні, як і в інших пострадянських країнах, вирішальне значення має активність, ініціативність та громадянські якості національної еліти, інтелігенції, яка здатна або нездатна вплинути на вибір такої політики і такої поведінки суб'єктів громадсько-політичного життя, які б забезпечили відновлення і розвиток зруйнованих тоталітаризмом складних і багатосторонніх громадянських зв'язків; нормальних, збалансованих стосунків суспільства з державою; виконання громадянським суспільством притаманних йому суспільних функцій¹³¹.

Отже, основні риси, що визначають сутність громадянських стосунків між групами, індивідами і державою, функції, які виконують інститути громадянського суспільства, мають різне співвідношення і неоднакову пріоритетність у різних країнах. Цим визначаються національні моделі конкретних громадянських суспільств. Тому, якщо на нормативному рівні ми визначаємо їх сутнісні характеристики, то на рівні вивчення конкретних суспільств нас цікавлять сфери пріоритетного самовияву вільних індивідів та форми участі у вирішенні суспільних справ. Дуже часто в останньому випадку (ідеться про специфічне поєднання громадянських і негромадянських форм суспільної практики (інакше — про міру громадянськості та негромадянськості), а також про здатність громадянського суспільства продукувати соціальний капітал та

перетворювати цінності громадянської політичної культури на панівні в даному суспільстві.

2.3. СОШОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Критерієм зрілості громадянського суспільства т, насамперед, те, чи впливає функціонування його структурних елементів на ціннісні, моральні, світоглядні характеристики людей, тобто чи впливає його структура на культуру. При вивченні культурних впливів громадянського суспільства застосовують концепцію громадянської культури та соціального капіталу.

2.3.1. Дискусії довкола концепції соціального капіталу

Соціальний капітал належить до порівняно нових категорій соціального аналізу взагалі й дослідження громадянського суспільства зокрема. Хоч про його сутність та значення для успішного функціонування демократії, не вживаючи терміну, писав ще Алексіє де Токвіль, саме поняття соціального капіталу перебуває поки що в стадії свого концептуального становлення. Саме тому виникає потреба хоча б коротко зупинитися на сутності суперечок дослідників довкола нього.

В наш час поняття соціального капіталу увійшло в науковий обіг завдяки працям П'єра Бурдєс та Джеймса Коулмена у 70-х — 80-х роках, проте набуло нового дихання й викликало широкий інтерес серед дослідників громадянського суспільства у 90-х роках ХХ ст. — після виходу книги Роберта Патнема «Творення демократії» та публікації ним низки статей про зменшення соціального капіталу в США¹⁸². Показуючи відмінності в здатності регіонів Італії скористатися перевагами нових інститутів регіонального самоврядування, Патнем пояснив їх, як уже згадувано, соціально-культурними факторами, а саме: наявністю на Півночі й відсутністю на Півдні цивільних громад.

Цивільній громаді властиві:

1) громадська залученість і громадянська добродесність як інтерес до суспільних справ і посвята громадській справі (підґрунття цих рис становить не альтруїзм, а правильно потрактований особистий інтерес, охарактеризований ще Токвілем)¹⁸³;

2) політична рівність: усі члени Громади мають рівні права та обов'язки, вони взаємодіють як рівні індивіди, а не як «патрони» та «клієнти» або як «начальники» і «прохачі»; у стосунках між ними домінують горизонтальні зв'язки, налаштованість на взаємність і співпрацю;

3) солідарність, довіра, толерантність¹⁸⁴.

«Громадяни в цивільній громаді, — пише Роберт Патнем, — у більшості випадків є не просто активні, суспільне налаштовані та рівні. Добродесні (virtuous) громадяни готові прийти на допомогу, поважають один одного і довіряють один одному, навіть якщо їхні позиції щодо важливих питань відрізняються»¹¹⁵. Конфлікти в такій громаді — не виключені, однак вони розв'язуються толерантно й відповідально.

Там, де історично склалися цивільні громади з активним і налаштованим на спільні дії населенням, умови для запровадження демократичних інститутів були незрівнянно сприятливішими, ніж там, де панували ієрархічні патронажно-клієнтельні стосунки. Громади продукували соціальний капітал, а він, у свою чергу, забезпечував сприятливу для демократичних інститутів поведінку населення і регіональних еліт. «Добровільну співпрацю легше підтримувати в

спільноті, що має значні накопичення соціального капіталу у вигляді *норм взаємності та мережі громадської активності*», — зазначає Патнем¹⁸⁶. Це поняття, роз'яснює далі автор, «стосується таких *рис соціальної організації як довіра, норми і мережі, які можуть підвищити ефективність суспільства через сприяння координованим діям*» (підкреслення мої — А.К.). Як найкращий приклад об'єднань, що продукують соціальний капітал, наводяться кредитні спілки.

Дехто з критиків Роберта Патнема картав його за те, що прив'язавши поняття соціального капіталу винятково до позитивних надбань у сфері людської взаємодії, він занадто звузив його зміст і надав йому ціннісного забарвлення. Інше застереження, що також пов'язане з тлумаченням даного терміна, стосується адекватності застосування слова «капітал» до соціальних навичок людей та словосполучення «соціальний капітал» — до цілих суспільств. Відомий спеціаліст з проблем громадянського суспільства й історії

філософсько-політичної думки Джін Коген висловила в тому дусі, що цей термін у працях Патнема вжито некоректно. Аналогія з економікою, на її думку, вданому випадку не спрацьовує, бо там капітал передається з однієї сфери в іншу за допомогою універсального засобу обміну — грошей, тоді як міжособова довіра за означенням специфічна і контекстуальна¹⁸⁷.

Отже, чи є слово «капітал» адекватним для опису соціальних зв'язків у цивільній громаді й у суспільстві в цілому?

Словники пишуть, що термін «капітал» походить від латинського *capitalis* — головний. Ще у XVIII ст. у французькій мові його почали вживати в значенні «головне майно», «основна сума», що *примножує багатство людини, яка ним володіє*. В англійській мові ще й досі на першому місці стоять такі його значення як «столиця» (головне місто), «заголовна літера». І лише потім подається економічний зміст поняття: багатство, гроші чи власність, що можуть бути використані для виробництва більшого багатства; гроші, з якими розпочинають бізнес і т. п.

Таким чином, слово «капітал» має позитивний зміст і є, так би мовити, поняттям зі знаком +. «Дірка в кишені» не є капіталом. Так само не є капіталом різноманітні негативні форми соціальних зв'язків, що руйнують спільноту або не дають їй зміцнитися. «Соціальний капітал» за означенням є щось корисне, таке, що може вживатися для примноження тих набутоків, які вже є. Недарма Патнем наводить слова Джеймса Коулмена: «Як і інші форми капіталу, соціальний капітал є продуктивним»¹⁸⁸. Отже, немає сенсу говорити про «позитивний соціальний капітал» та «негативний соціальний капітал». Сумнівною є й доцільність вживання терміну «антисоціальний капітал», хоч у цьому випадку зроблено інші, трохи тонші акценти.

Характерно, що серед більшості прихильників концепції соціального капіталу немає серйозних суперечок щодо його позитивної сутності¹⁸⁹. У тих чи інших термінах його інтерпретують як *ті соціальні надбання, які підвищують рівень солідарності в окремій громаді та в суспільстві загалом*, а в політичній сфері сприяють утвердженню свободи й демократії. Більшість спеціалістів з даного питання погоджуються також з тим, що соціальний капітал має *внутрішній та зовнішній вплив*, тобто, з одного боку, він формує особистість — члена громади, а з іншого — надає громадянських рис спілкуванню та взаємодії людей у межах цілого суспільства. Внаслідок цього люди позитивно сприймають

правові норми і добровільно їм підкоряються; вони створюють сприятливе соціальне середовище для функціонування демократичних політичних та правових інститутів. Розходження поглядів починаються там, де йдеться про межі соціального капіталу (ширше або вужче його трактування) та про можливість і механізми його перенесення на політичний рівень.

Подаючи приклад широкого розуміння соціального капіталу, Памела Паксон, наприклад, вводить поняття *індивідуального соціального капіталу*,

79яке, на мій погляд, небезпідставно критикують інші автори. Надмірне розширення поняття — аж до поодиноких зв'язків друзів чи рідних та їхніх позитивних емоцій (на чому авторка особливо наголошує)^{1*} — нівелює специфіку даної категорії та її теоретичне призначення — бути засобом диференціювання різних спільнот, що мають більш і менш тісні солідарні зв'язки, критерієм відокремлення громадянських форм спілкування від негромадянських.

Дітлінд Столл і Томас Роучен розрізняють два типи соціального капіталу: безпосередній (всередині груп та спілок) і генералізований (що поширюється на більшу спільноту не знайомих між собою людей), підкреслюючи такий важливий складник того й іншого як *довіра*. Вони наголошують, що «ідея соціального капіталу включає в себе твердження, що коло довіри поширюється за межі міжособової взаємодії і охоплює людей, які не знають один одного». Генералізовану довіру до співгромадян й готовність діяти разом вони називають *суспільною громадянськістю (public civiness) на противагу приватній або персоналізованій громадянськості (private or personalized civiness)*, що виникає в межах малих груп^{1"}.

Визначаючи складники соціального капіталу, Карла Естіс, як і Роберт Патнем, відштовхується від праць Дж. Коулмена, але обирає інше, більш розмите його формулювання: «соціальний капітал — це розмаїті сутності, які мають два спільні елементи: всі вони складаються з певного *аспекту соціальних структур і полегшують певні дії акторів... всередині структури*» (виділення мої — А.К.).¹⁹² Вона звертає увагу на те, що останнім часом багато авторів почали відзначати три компоненти соціального капіталу: норми і цінності; соціальні мережі; наслідки. Усвідомлюючи нелогічність включення наслідків у структуру явища, яке ці наслідки викликало, сама Естіс аналізує три складові (вона їх називає видами) соціального капіталу:

- мережі (зв'язки);
- норми і цінності;
- навички колективних дій^{1"3};

Як і більшість дослідників, Естіс пише про те, що «добровільні асоціації *продукують соціальний капітал*», а отже, треба думати, не є його складовою частиною. Справді, структурні елементи громадянського суспільства — це лишень «шкаралупа», в якій «яйце» (соціальний капітал, громадянська культура) дозріває до того стану, що з нього вибухується «курча» — добра, сприятлива для демократії громадянська поведінка. І лише неухважністю до специфіки цих близьких, але різних категорій, можна пояснити те, що дехто вважає асоціації елементом соціального капіталу, тоді як останній є соціо-культурним феноменом, наслідком діяльності асоціацій. У свою чергу, наслідком соціального капіталу є політична участь і громадянські чесноти у сфері політичної діяльності.

2.3.2. Сутність і структура соціального капіталу

Враховуючи дискусійність концепції соціального капіталу і можливість¹ двояких меж його застосування, беремо до уваги *макросоціальний рівень соціального капіталу*, на якому первинними одиницями, в яких він твориться та використовується, є асоціації та громади — основні осередки громадянського суспільства. Навіть якщо соціологи, вводючи це поняття, мали на увазі усі різновиди міжлюдських взаємин і ту вигоду, яку вони від цього отримують, подальша специфікація даної категорії (в дусі Патнема) видається цілком доречною, бо вона витворює з поняття «соціальний капітал» зручний інструмент вивчення й пояснення відмінностей у соціальному й політичному функціонуванні різних суспільств, їх здатності або нездатності впливати на політику. Соціальний капітал підвищує здатність людей до плідного спілкування і взаємодії, їх соціабельність і довіру, здатність до спільних, кооперованих дій. Він є найкращим критерієм розвиненості та впливовості громадянського суспільства.

Компонентами соціального капіталу є:

- *мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами;*
- *норми взаємності та довіра;*
- *навички колективних дій;*
- *почуття причетності до суспільних справ, обов'язку та відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її неполітичних проявах (civicsness).*

Отже, соціальний капітал є надбанням соціальної сфери, громадських (цивільних) відносин, тобто — громадянського суспільства. Він є тим, що *забезпечує* участь, формує громадянську позицію та віру людей у свої сили, а не сама участь і громадянська (в політичному значенні) позиція. Коріння соціального капіталу — в асоціативному житті цивільних громад, а верхівка сягає ефективної діяльності демократичних політичних інститутів.

Розглядаючи питання про структуру соціального капіталу та його взаємозв'язки з політичною сферою, можемо вибудувати такий ланцюг залежностей: асоціації і громади => *мережі спілкування* => *довіра та інші норми взаємності* => *навички колективних дій* => довіра до політичних інститутів => політична участь => політична ефективність. До поняття соціального капіталу відносимо лише виділену курсивом серединку цього ланцюга, виносячи за дужки структури, що його продукують, з одного боку, та громадянські чесноти і взаємодії людей у політичній сфері, з іншого. Само собою зрозуміло, що до цього поняття *не входять* такі *наслідки* наявності чи відсутності соціального капіталу, як політична участь, ефективне функціонування державних структур тощо.

Слід звернути увагу, що у вислові «соціальні мережі спілкування» йдеться про павутину перехресного, вільного (з власної ініціативи) і широкого спілкування та взаємодії між людьми, що формує певні їх якості, а не про структури, в яких це спілкування відбувається. Останніх є дуже багато, і, мабуть, справедливим є зауваження, що наразі вивчення усієї їх сукупності не є можливим. Увага вчених поки що зосереджена на сфері, де ці зв'язки мають системний характер і дають статистичне прослідковувані наслідки — на громадах та асоціаціях громадянського суспільства. Увага до структур громадянського суспільства як продуцентів соціального капіталу обумовлена

насамперед тим, що тут йдеться про публічну сферу і суспільну заінтересованість, про формування у людей, задіяних у цих зв'язках, *почуття обов'язку та відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому*.

Приналежність соціального капіталу до системи громадянського суспільства наочно представлено на рисунку 2.1, який демонструє також залежність доброго функціонування політичних інститутів демократії від розвиненості інститутів і норм громадянського суспільства, про яку писав ще Токвіль і яка тепер прослідкована багатьма соціологами на емпіричному матеріалі. Він унаочнює місце соціального капіталу у складній системі структурно-культурно-психологічних взаємодій і взаємовпливів, які уможливають ефективне демократичне функціонування.

Рисунок відображає відносну автономність громадянського суспільства, яке формує соціальний капітал і, перетинаючись із сферою політики, передає його у сферу політичної діяльності — не через якісь особливі механізми, а через людей (інколи тих самих осіб, а інколи — інших персон, але сформованих в тому самому середовищі), через набуті ними ставлення, цінності і зразки поведінки. Щоб не обтяжувати схему, в ній не показано усі функціональні залежності, проте вони легко прочитуються хоча би з того, що рядки по горизонталі в обох сферах позначають дуже близькі дії чи ознаки поведінки. Відмінності між ними радше в мірі їх узагальненості — політика стосується винятково загальносуспільних справ — та в тому, що позиція «громадянськість» («громадянська доброчесність») у політико-юридичному сенсі більш формалізована, регульована державою і великою мірою залежить від легітимності влади, рівня її відчуженості від широкого загалу.

До соціального капіталу, на мою думку, не слід відносити не тільки політичну участь, але й *політичну довіру*, яка часткою формується під впливом громадського життя, але ще більше залежить від *політично-правових чинників*, її формування (тут я солідаризуюсь з Джін Коген) прямо залежить від ефективності функціонування законів та урядів і ставленням до них громадян як до легітимних інститутів"⁵. Однак я не згодна з її думкою про незастосовність поняття «соціальний капітал» до загальносуспільної арени. Якщо говорити про *генералізовану довіру* як наслідок функціонування цивільних громад та асоціацій, то слід мати на увазі її два різновиди — довіру просто до співвітчизників (тих людей, з якими особа не знайома) і *довіру до політичних інститутів*. Тільки друга, на мій погляд, зазнає вирішального впливу діяльності політичних структур, залежить від легітимності влади тощо. Саме тому її доцільніше вважати *компонентом політичної культури*, а не соціального капіталу. До того ж, важко погодитися з аргументами Джін Коген, що ми нібито не знаємо, яким чином довіра, яка виникає всередині асоціацій, переноситься на загальносуспільний рівень.

По-перше, незнання ніколи не було вагомим аргументом. А, по-друге, механізми «узагальнення» соціального капіталу, передачі його з рівня окремих організацій чи громад на загальнонаціональний рівень показав не хто інший, як А. де Токвіль, хоч він і не вживав цієї термінології. Захоплено описуючи невгамовність американців у створенні асоціацій з будь-якого приводу, Токвіль не лише підкреслює, що їх велика кількість допомагає долати безсилля окремого індивідуума, не допускати тиранії влади, але й висловлює думку про те, що завдяки їм виникає можливість зберігати й примножувати цивілізованість

людей, шліфувати їхній норов та інтелект. *«Людські почуття та думки оновлюються, серця набувають шляхетності, а інтелект розвивається лише в процесі спілкування людей між собою»*, — зазначає Токвіль (підкреслення моє — А.К.).

У цих висловлюваннях, як мені здається, й ховається відповідь на питання про механізм впливу асоціативного життя на всю спільноту, або, іншими словами, — про *джерело і механізм формування генералізованого (узагальненого) соціального капіталу*. Цим механізмом є сама людина, особистість, яка, взаємодіючи з іншими людьми у межах інститутів громадянського суспільства, міняється і переносить свої нові якості на усі інші суспільні інституції, з якими їй доводиться мати справу, у тому числі й на політичні. Адже немає непрохідної стіни між громадським та громадянсько-політичним життям. Просто люди (часом ті самі особи) виконують у них різні ролі. Як члени суспільства вони творять мережі спілкування і власні моральні якості, а як громадяни (уже в політично-правовому сенсі) — їх застосовують, беручи участь у виборах, захищаючи свої свободи і ... формуючи, через своїх представників, правове поле своєї діяльності. Іншими словами, член асоціації, цивільної громади і — ширше — громадянського суспільства екстеріоризує набутий ним досвід, навички й мораль при виконанні будь-яких інших суспільних ролей. Зворотні впливи також мають місце з тією різницею, що важко собі уявити стрибок у політику соціальне пасивної людини. Громадське (соціальне) життя ближче до кожної окремої особи, багатше формами, починаючи від найпростіших, і в ньому може знайти собі місце кожна, як завгодно мало підготовлена людина. Тому його соціалізуючий вплив первинний порівняно з політикою.

2.3.3. Громадянська політична культура

Громадянська культура, на відміну від соціального капіталу, стосується насамперед політичної сфери суспільного життя, хоч і залежить від соціальних умов формування політично-правових ставлень, цінностей та зразків поведінки (на рис. 2.1 її елементи відображені в лівій частині схеми), її розглядають або в контексті концепцій республіканізму і громадянської добродетності, або під кутом зору теорії цивільної (громадянської) політичної культури **Габрієла Алмонда й Сіднея Верби**, зміст якої буде охарактеризований нижче.

У праці «Громадянська культура» (1963р.)¹⁹⁹ вчені зробили аналіз даних спеціально проведеного конкретно-соціологічного дослідження у п'яти країнах (Великобританії, США, Німеччині, Італії та Мексиці) і побудували на його основі типологію політичних культур. Вони зробили теоретичні висновки щодо впливу різних типів політичної культури на характер політичних режимів і їх стабільність. З того часу в західній політології політична культура розглядається не лише як явище суспільного життя, компонент політичної системи, але і як концепція та метод політологічного дослідження, що дає специфічний зріз порівняльного аналізу політичних систем — з погляду їх стабільності²⁰⁰.

У цьому понятті фіксується ставлення людей певної країни до політичної системи і до окремих її елементів, до політичного процесу, а також до самих себе й своєї ролі в цьому процесі. Г. Алмонд та С. Верба у своїй книзі відзначають, що політичну культуру творять «специфічно розподілені зразки орієнтацій членів даної нації стосовно політичних об'єктів». Тобто, з одного боку, політична культура вказує на те, «як політична система інтеріоризувалась у знаннях, почуваннях та оцінках населення». А з іншого боку, в ній

відбивається вплив на політичну сферу традицій громадського життя та інших соціальних чинників (див. рис. 2.1.).

Основними елементами політичної культури є *різні типи ставлення людей до політики та стійкі зразки їх поведінки в політичній сфері*. Порівнюючи ставлення до політичної системи населення п'яти названих вище країн, Г. Алмонд та С. Верба виділили три основні «чисті типи» політичних культур і з них уже потім вивели змішані типи. До чистих типів, за визначенням цих дослідників, належать:

1. *Парохіальна* політична культура (властива, наприклад африканським племенам). Вона відзначається повною відсутністю у населення країни інтересу до політичної системи.

2. *Підданська* політична культура, носії якої зацікавлені результатами діяльності політичної системи, але їм мало цікавить, яким чином ці результати досягаються. Відтак, вони не беруть активної участі в політичному житті.

3. *Активістська* (учасницька) політична культура, якій властива зацікавленість громадян не лише в тому, що дає їм політична система та як вона функціонує, але й у власній активній участі в політичному житті. Прикладом змішаного типу політичної культури, що виникла на основі трьох чистих типів, є **громадянська (цивільна) культура**. Вона сформувалася в умовах довготривалого й порівняно ненасильницького розвитку політичної системи, яка визнала право громадян на реалізацію власних інтересів незалежно від держави та на їх організований самозахист. Натомість громадяни набули здатності критично ставитись до влади, вимагати від неї підзвітності й відповідальності перед суспільством, не втративши при тому розуміння необхідності респектувати владу, виказувати в ставленні до неї необхідну повагу. Формуванню саме цього типу культури прислужилися *поступовий розвиток вільних політичних інститутів та довготривале (протягом століть) функціонування інститутів громадянського суспільства, їх традиційності для певних країн*.

Особливістю громадянської культури є те, що норми раціонально-активістської поведінки в ній добре уживаються з елементами парохіальної й підданської культур. Ці останні забезпечують поміркованість, довіру і кооперацію громадян. Вони пом'якшують політичні пристрасті, підтримують баланс між політичною активністю, залученням, раціональністю, з одного боку, та політичною пасивністю, традиційністю та відданістю парохіальним цінностям, з іншого.

Найближчі до цього типу є культури Великої Британії та Сполучених Штатів Америки. Завдяки тяглоті й неперервності політичного розвитку цих країн, нові, активістські ставлення людей до влади та до свого місця в політичній системі утверджувалися поступово, не витісняючи цілком старі взірці. В цих країнах люди достатньо поінформовані й компетентні, щоб брати участь у політиці з метою здійснення впливу на політику, що її проводять еліти. Проте, вони роблять це час від часу, при необхідності, проявляючи, водночас, достатню міру пасивності і даючи елітам змогу реалізувати свої управлінські наміри, відгукнутися на заявлені вимоги громадян. «Порівняно нечаста участь у політиці, її порівняно невелике значення для окремого індивіда, об'єктивна слабкість пересічної людини дозволяють правлячим елітам діяти». При цьому громадяни зберігають у резерві потенційну можливість впливати на поведінку

еліт і еліти також вірять у потенційну силу громадян. Таким чином, необхідний для стабільного розвитку демократії баланс між активністю і пасивністю тримається на певній невідповідності панівних у суспільстві норм і поглядів, з одного боку, та поведінки громадян, з іншого; невідповідності, що «діє як приховане чи потенційне джерело політичного впливу й активності».

Отже, до основних рис громадянської політичної культури належать:

- переконаність громадян у тому, що вони повинні брати участь у політиці та їх віра у свою здатність впливати на уряд і достатня компетентність;
- потенційна політична активність громадян, готовність, коли треба, взяти участь у політиці при відносній політичній пасивності громадян, неперіоритетності політичної сфери у їхньому житті;
- віра політичних еліт, котрі приймають політичні рішення, в силу та впливовість громадської думки та громадянської участі;
- прихильне ставлення громадян до існуючої політичної системи (культура підтримки), співпадіння політичної культури і політичної структури;
- панування відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості й здатності йти на компроміси.

Компетентність носіїв громадянської культури включає в себе зацікавленість політикою (хоча й непершочерговість політичних інтересів порівняно з іншими); розуміння суті демократії й механізму її функціонування у своїй державі; схвальне ставлення до політичного устрою своєї держави (його принципова підтримка); належний рівень знань про зміст політики уряду; відчуття внутрішньої свободи, можливості вільно обговорювати політичні питання з іншими людьми; усвідомлення своєї значущості та здатності, в разі потреби, впливати на політику держави; толерантність і готовність до спільних дій з іншими; довіра до суспільних і державних інституцій, очікування справедливого і уважного розгляду державними службовцями тих питань, з якими до них звертаються громадяни²⁰⁴.

Громадянська культура є *культурою участі й підтримки*, з прихильним ставленням громадян до політичної системи, збереженням необхідного для стабільного розвитку демократії балансу між активністю і пасивністю громадян²⁰⁵. Політична культура тут співпадає (є конгруентною) з політичною структурою, і тому вона є фактором політичної стабільності. Така культура не може сформуватися без наявності *значного числа власників*, які ні від кого не залежать матеріально, без *правової захищеності індивідів*, без їх здатності *підтримувати один одного* через різні форми організації і спільних дій.

У країнах з перехідними політичними системами становлення громадянської культури нашкоджується на значні перешкоди. Алмонд та Верба зазначають, що баланс між активністю і пасивністю може підтримуватися тільки за умов, коли політичні проблеми є порівняно м'якими. Якщо ж через нерозв'язаність гострих суспільних проблем, чи через невирішеність питання про форму правління тощо наростає політична напруженість, то тоді виникає необхідність активного втручання громадян у політику. У такому разі може виникнути суперечність: великий обсяг контролю мас над елітою, що об'єктивно обумовлений такими обставинами і такими потребами, може спричинитися до урядової неефективності й нестабільності. Водночас висока активність загалом є необхідністю, бо немає іншого способу змінити розвиток політичних подій, спрямувати рішення в інше русло.

Відзначаючи довгий та нелегкий шлях молодих демократій до громадянської культури як консолідуючого чинника, автори «Громадянської культури» дуже влучно охарактеризували умови, за яких цей процес може відбутися успішно. Це *«одночасний розвиток почуття національної ідентичності, підданської (пасивної) та учасницької компетентності, соціальної довіри, і здатності до громадянських кооперованих дій»* (виділення моє — А.К.). Молодим державам бракує часу для того, щоб політичні структури виростили паралельно із розвитком політичної культури. Але у них в резерві є порівняно високий рівень освіченості народу, засоби масової інформації, здатні розширювати сферу політичної обізнаності, та узагальнений політологами досвід країн, які вже пройшли цей шлях.